

## ALĠÍS, ĠARGÍS MÁNILI BIRLIKLERDE TEÑEWLERDÍN QOLLANÍLÍWÍ

**P. Kómekbaeva** – Magistratura bólimi qaraqalpaq tili hám ádebiyatı baǵdarınıń 1-basqısh magistrantı

**Ilimiy basshı: A. Pirniyazova filologiya ilimleriniń doktori (DSc), docent**

Qaraqalpaq folklorında pátiya janrınıń “aq pátiya” (alǵıs) hám “teris pátiya” (ǵargıs) túri óz aldına salmaqlı orın iyelewi menen birge tiyisli izertlew jumısın talap etedi. Xalıqta gáp bar: “Ǵargıs alma, alǵıs al” – dep jasúlkenler óz tárbiyasında aqıl-násiyat túrinde kóplep qollanadı. Alǵıs penen ǵargıstıń parqı júdá úlken. Kópti kórgen jası úlkenler de, jası kishiler de pátiyanı keńnen paydalanadı. Kimge bolsa da qattı kewlimiz tolıp, múshkilimizdi ańsatlastırsa ol insańa raxmet sıpatında “Bereket tap”, “Quday siylasın” hám basqa da alǵıslardı paydalanamız. Alǵıstıń da bir neshe túrleri bar. Toy jıyınǵa, jol tilegi, kóship-qonıwda tilek, shańaraq iyelerine tilek, jas jubaylarǵa tilek, ata-anaǵa tilek, jas kelingge arnalǵan tilek hám basqa da kóplegen túrlerge bólinedi.

Alǵıs aq pátiya haqqında Qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵında betlerinde aq pátiya (alǵıs), teris pátiya (ǵargıs)tıń kóplegen túrlerin ushıratıwǵa boladı [5: 531-554-b]. “Ǵargıs urǵan”, “Ǵargısı tiygen”, “Quday urǵan” degen turaqlı sóz dizbekleri qollanıladı. Ǵargıs – birewge jamanlıq tilep ayılǵan biyádep sózler, jaman tilek, ǵargıs alıw, birewge jamanlıq tilep aytqan sózlerine iye bolıw ǵargısqa ushıraw – ǵargıstıń aqıbetin shegiw, jaman nárselerge ushıraw – degendi bildiredi.

Bul janlar boyınsha ilimpazlar N.Dawqaraev [4], S.Bahadirova [2], J.Xoshniyazov [6] hám de A.Bekbergenovalardıń [3] ilimiy izertlewlerinde qaraqalpaq folklorında janrdıń qalıplesiwi, rawajlanıwı hám jaslardı tárbiyalawdaǵı aqmiyeti haqqında keń túsiniq berilgen. Al qaraqalpaq til biliminde bul másele frazeologizmlerdiń quramında alǵıs, ǵargıs mánileriniń beriliwi haqqında sóz etilgen [5].

Qaraqalpaq tilinde jaqsı tilekler «Aq» komponenti menen kelgen frazeologizmlerde kórinedi. Aq pátiya – ata -ananıń perzentlerge, tuwısqanlarına bildiretuǵın jaqsı tilekleri. Aq jawlıq – perzentlerdi tárbiyalap, qatarǵa qosqan analardıń nıshanı. Tilek hám alǵıs mánili frazeologizmler jasúlkenler tárepinen úrp-ádetlerge baylanıslı aq pátiya beriwde qollanıladı. Túbiń bir, shaqań mın bolsın; abırayın assın, mártebeń tassın t.b.

Hár kúngi tań azanǵı dasturqan basındaǵı pátiya, tilek –bulardıń barlıǵı da frazeologizmler arqalı ayılǵan[5:33-b.].

Qaraqalpaq folklorındaǵı pátiya janrınıń “aq pátiya” (alǵıs) janrında troplardıń qollanılaw ózgesheligin tómendegi mısallarda kóriwge boladı.

Teñewge keyingi waqıtta lingvokulturologiyalıq tárepten úlken dıqqat qaratılmaqta. Bul boyınsha ilimpazlar V.A.Maslova, D.Xudoyberganova óz pikirlerinde teñew janrı bir xalıqtıń dúnyatanımın, sonday-aq adam múshelerine, sırtqı kórinisine, minezine hám basqa da bir neshe túrlerge ajratıp úyrengenligi haqqında óz miynetlerinde keltirip ótken. Teñewdiń túrleri kúndelikli turmista kóp qollanıladı. Shınında da qanday da bir real shınılıqtı jetkeriw ushın teñewdiń ornı ahmiyetli. Mısal ushın *qoyday* juwas, *qumırıday* biyazar sıyaqlı teñewler minezi juwas adamlarǵa aytıladı.

**Teñew** arqalı predmet yamasa qubılıs óz-ara salıstırılıp, olardıń birewi ekinshisine teñestiriw arqalı anıqlanadı, túsindiriledi. Teñewler – day// dey/, tay//tey affiksleri arqalı hám siyaqlı, yańlı, misli, mısalı, kibi h.t.b. tirkewishler arqalı bildiriledi [5:103-b.].

**Qayınday** biyik bol,

**Qandımday** iyik bol! [536-6]

**Qayın-** degen bul aq qabıqlı, japıraqlı ağash júzimdey iyilmeytuğın mıqlı ağash, jáne de uzın boladı. **Qandım** bolsa japıraqları izbe-iz jaylasqan hám tez tógiletuğın sonıń menen birge jerge jayılp tóselip ósetuğın ósimlik bolıp esaplanadı. Bul tilek nárestege arnalğan salt-dástúr tilegi bolıp bóbektiń ayaq- qolın sozğanda aytatuğın bolğan. Jańa tuwılğan bópeni qayınday dep qayınğa teñegen. Qayın ózi uzın hám iyilmeytuğın, sınbaytuğın ağash bolğanı ushın jańa tuwılğan náresteni boyı uzın bolsın, qáddi-qáwmeti, sın-sımbatı kelisken hám mıqlı perzent bolsın dep tilek aytatuğın bolğan. Al qandım–bul jatıq jerge jatıp tóselip ósetuğın bolğan, sol ushın da jańa nárestege aqıl -násiyat ayıp, minezi jatıq, álpayım bólsın degen mániste qollanılğan.

**Tawday** bay bolsın,

**Teñizdey** oy bolsın. [537-6]

**Taw** – aynalasındağı jerden kóterińki, biyiklik, oğada biyik taslı jer degen mánisti ańlatadı. **Teñiz** – bir sheti qurğaqıq penen tutasıp jatırğan úlken kólemli suw. **Tawdıń** kólemi úlken, tawsılmaytuğın, úlken biyik shıń bolıp, baylıgıń sol dárejede kóp bolsın, **tawday** mártebeń biyik bolsın tawsılmasın dep, al **teñizdey** oy bolsın degende **teñizdiń** tereńligin bul jerde adamnıń oyın, aqıllıgıń, danalıgıń túsınsek boladı. Xalıqta danalıq gáp bar: Jeti ólshep bir kes – degenindey adam óziniń aqıllıgı menen kóp qıynshılıqlardı, mashaqatlardı jeńe aladı. Sonıń menen birge jetiskenliklerge erisedi. Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili bolğan Asan qaygınıń shıǵarmalarında keltirilgen tómendegi qatarlarındagı qatarlar usı pikir menen ushlasadı.

*Taza minsiz hasıl tas suw túbinde jatadı*

*Taza minsiz hasıl sóz oy túbin jatadı.*

Jasıńa jas qosılsın,

Asıńa as qosılsın,

**Aristay** jigit bolıp,

Basıńa bas qosılsın,

Áwmiyin, Allaxıw ákbar! [538-6]

**Aris** –sózi arbanıń eki qaptalıńnıń uzın ağashı, arbanı atqa, ógizge jegiwge eń kerekli jaqlaw ağashı. Bul jerde biz úydiń er azamatın, otaǵasın adamlardıń kóz aldımızǵa keltirsek boladı. Úydegi áke, aǵa, ini – shańaraqtıń arısı. Sebebi shańaraqtı basqaratuğın, súyreytuğın, arın arlap, jırın jırlaytuğın, qorǵaytuğın súyenishi, aybatı azamatlar.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq folklorında algıs janrında kórkemlew qurallarınıń biri teñewler qaharmannıń obrazların ashıp beriw, sonday-aq tárbiyalıq kóriniste jaqsı tileklerin ózine tán stillik sheberligi menen qollanǵanlıgıń kóriwge boladı. Qaharmanlardıń táriyipleniwi arqalı olardı oqıwshıǵa anıq, tásirli hám túsiniqli etip jetkerip bergen. Algısta qaharmannıń sawlatın, minezin ózine say etip

teńew, sonıń menen birge keleshegi jaqsı bolsın dep jaqsı tilekler aytqan. Teńew – obrazlılıqtı ele de bayıtıw ushın ahmiyeti ullı ekenin kóriwge boladı. Bul boyınsha tereńirek izleniw talap etiledi.

### **Ádebiyatlar:**

1. Бахадырова С. Қарақалпақ халық творчествосында пәтия жанры. ӨзРИАҚБ Хабаршысы. 2003, №3-4.
2. Бекбергенова А. Қарақалпақ фольклорында пәтия жанрының гейпара мәселелери ӨзРИАҚБ Хабаршы. 2014, № 4.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы III. Т. Нөкис, 1977.
4. Қарақалпақ фольклоры. 77-87-том. Нөкис: Илим, 2015.
5. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары. Монография. Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2020.
6. Сейдуллаева Д. Тил билими терминлериниң түсиндирме сөзлиги Нөкис: Билим, 2018. 103-б.
7. Хошниязов Ж. Қарақалпақ халық прозасы жанрларының атамалары хәм критериялары мәселелери. ӨзРИАҚБ Хабаршы. 2014, № 1.